

աշխարհակալներէն մէկն եղաւ, բա-
րեբարոյ, առատաձեռն, պարզամիտ
ու զուարթ մարդ մըն էր. կառավա-
րութեան բաներէն աղէկ կը հասկը-
նար, ու քաջ զօրավար էր: Եւ ատ կը
գովէն իր ուսումնասիրութիւնը, ինչ-
պէս կ'երևնայ նաև վարքէն որ ինքը
գրեր է. աս գիրքը Պապերնամէ կ'ը-
սուի, և գրած է Չէղաթայի լե-
զուով՝ որ հիմակուան լուրքերէնին
մայրը կը սեպուի¹:

Հիշատակ:

ՍԱՐԴԿԱՆՑ շատ աւելի զարմա-
նալի բան կ'երևնան ուրիշ մարդկանց
վրայ տեսնուած կարգէ դուրս յատ-
կութիւնները՝ քան թէ ուրիշ արա-
րածոց վրայ երեցածները, ու թէ ի-
մաստնոյն և թէ տգիտին հետաքրք-
րութիւնը կը շարժեն: Եւ յսպիսի զար-
մանալեաց մէջ գլխաւորներէն մէկն
ալ հսկայից՝ վրայ եղած կարծիքն է:

Իմէն ազգաց աւանդութիւնները,
հին բանաստեղծները և պատմիչները
կը յիշեն թէ առջի ատենները մեծա-
մարմին մարդիկ կան եղեր, որ հի-
մակուան տասը մարդուն ուժը ա-
նոնցմէ մէկուն չհասնիր կ'ըսեն: Եւ
սոնց խօսքը բոլորովին սուտ հանելը
դիւրին կ'ըլլար՝ թէ որ սուրբ գրոց
մէջ ալ հսկաներ յիշուած չըլլային.
մանաւանդ ջրհեղեղէն առաջ եղած
մարդկանց համար, որ կ'ըսէ թէ
«Սկայք էին՝ ի վերայ երկրի յաւուրսն

¹ Ասոր մէկ ձեռագիրը կայ Անգղիացոց Հընդ-
կաստանի ընկերութեան գրքատունը, և անկէ
մէկ հատուած մը կը բերէ Տաւիտ անունով անգ-
ղիացին իր տաճկերէն քերականութիւնը մէջ: Տաճ-
կագէտները ան հատուածէն կրնան իմանալ Պա-
պերին ոճը, ու նաև Չէղաթայի լեզուին կերպը:

² Սեր «Կայ կամ Կայ» բառէն առնուած կ'ե-
րևնայ Յունաց Գիգաս բառը, ուսկից ելած է նաև
Լատինացոց gigas բառը: Պարսից և Տաճկաց
Գիլ կամ Գիլ բառը հսկայ ալ կրնանակէ, բայց սո-
վորաբար իրենց առասպելներուն մէջ գե կամ սա-
տանայ բառին տեղը կը գործածեն, որուն մէկը
գրոց լեզուով Գ. Գ. կ'ըսեն:

յայնսսիկ», ինչպէս որ վերջն ալ
Երբովթայ վրայ և շատ այլազգեաց
համար հսկայ ըսուած կը գտնենք:
Սեր Սորենացին Սարիբասայ պատ-
մութէն առնելով՝ Երբովթը և անոր
ընկերները շատ ահաւոր կերպով մը
կրնկարագրէ աս կարճ խօսքերով.
«Իմեալ գայ Իսկ յաւերժիւք քա-
ջօք, և երկայնադիզօք հասակօք ըս-
կայիւք մրցողօք»:

Երբայական լեզուին մէջ Կիպօր
բառը թէ հսկայ կը նշանակէ, և թէ
կատաղի և հզօր մարդ. անոր հա-
մար Յովսեպոս և Փիլոն, որ Հրէից
իմաստուն գրագէտներն էին, սուրբ
գրոց հսկայ ըսելը հզօր մարդ կը
մեկնեն: Եւ կարծիքին վրայ են նաև
Որոգինէս և սրբոց հարց մէջէն ո-
մանք. կան որ հսկայ ըսելով չար
կամ բարի հոգիները կ'իմանան. ո-
մանք ալ (ինչպէս Ոսկեբերան և Վիւ-
րեղ աղեքսանդրացին) տգեղ՝ խոշոր
և ուժով մարդիկ կը հասկընան:

Փիլիսոփայից մէջ շատը կան որ
հսկայ չէ եղած աշխարհիս վրայ կ'ը-
սեն, և բանաստեղծներուն խօսքը
այլաբանութիւն կը համարին. ուստի
Տիտանեանց համար ալ որ Հոմերոս
կը պատմէ թէ լեռ լեռան վրայ դնե-
լով ուղեցին երկինք հասնիլ և Երա-
մազդը վար ձգել, կ'ըսեն փիլիսոփա-
ները թէ անով հրաբուլի լեռները
կ'իմացունին որ դէպ ՚ի երկինք քար
կը ցատքեցընեն: Եւ այց ուրիշներն ալ
կը հաւանին ըսելու թէ հին ատենի
մարդիկը քիչ մը խոշոր եղած պիտի
ըլլան՝ երկրիս ուժին համեմատ. թէ-
պէտ ոմանք աս ալ չեն ընդունիր՝ ը-
սելով թէ Եստուած ամէն բանի չափ
մը դրեր է, պէտք է որ մարդն ալ
միշտ իրեն չափը պահած ըլլայ:

Ինչ ալ որ զուրցեն՝ աս յայտնի է
որ Սովսէս մարգարէին խօսքերը կը
ցուցընեն՝ թէ ինքն ալ մեր հասկը-
ցածին պէս կը հասկընայ եղեր հսկայ
բառը. սրբոց հարց շատը աս կարծի-
քիս վրայ են, և նոր պատմիչներն
ալ հաւանական կը սեպեն: Եստուա-

Ծառնչին մէջ հսկայից ցեղեր ալ կը յիշուին, ինչպէս Լճակիմք, Օմզումինք, Ռափայիմք. ասոնցմէ մէկն էր նաև Վողիւթ, որ 6 կանգուն ու կէս բարձրութիւն ունէր, որ ըսել է՝ երկու մարդաչափի մօտ: Լճուանի հսկաներ էին Ովգ՝ Բասանու թաբաւորը, Յեաբէ, Սեպտոն, Լքիմաւան, Սեսի, հինգկանգնեան եգիպտացին, և այլն. և Վաւթէն վերջն ալ ասոնցմէ քանի մը հսկաներ մնացին կ'ըսէ սուրբ գիրքը՝ Լցովտոս, Վազա ու Վէթ քաղաքները:

Հին պատմիչները կ'ըսեն թէ Լք գիպտոսի մօտերը հսկայ մարդիկ կը բնակին եղեր. և իրաւցընէ կ'երևնայ թէ Լքրիկէ կայ եղեր յաղթանդամ մարմնով ժողովուրդ մը, ինչու որ քանի մը պատմիչներ շատ կը յիշեն այսպիսի հսկաներ. զոր օրինակ կ'ըսեն թէ Լքթովպացի թագաւոր մը կայ եղեր 10 կանգուն բարձրութեամբ. Պլուտարքոս պատմիչը Սերտորիոսի համար կ'ըսէ, թէ Լքրիկէի թփնկիա քաղաքին մէջ Լճուտոս հսկային գերեզմանը բանալ տուաւ, որ իմանայ թէ իրաւ է անոր վրայ զուրցուածը. և տեսաւ որ կմախքը 60 ոտք երկայնութիւն ունէր, ու շատ զոհեր ընելով նորէն գոցեց կ'ըսէ: Վարքեդոն ալ երկու կմախք գտնուեցան, կ'ըսեն, 20 ոտք երկայնութիւն: Սուրբն ()գոստինոս կը պատմէ, թէ Ուտիկէի ծովեզերքը մարդու ակռայ մը տեսեր է՝ որ սովորական ակռայի հարիւրին չափ կար կ'ըսէ. Սակիոս Հերոնիմոս ալ կը պատմէ, որ հոն Յուլիա Սեսարիա ըսուած տեղը ինքը երկու Սպանիացեաց հետ գերի ըլլալով (1559^ն) բանտը կը փորեն, գլխու գանկ մը կը գտնեն որ 10 ոտք չըջապատ ունի եղեր, կառնեն Հասան ամիրայետին կը տանին, ան ալ 5 ոսկի կուտայ անոնց, ու ետեւէ չիյնար մէկալ ոսկորները գտնելու: Լյոսպիսի մեծ գլուխ մը կը յիշէ նաև Սաբելլիկոս անունով մէկը, որ ծառի մը տակէն գտնուեր է՝ տակառի չափ, և

շուտ մը կոտորտեցաւ կ'ըսէ:

Սեր ազգին մէջ անուանի եղած է Տորք նահապետը, որուն վրայ կը պատմէ Խորենացին՝ թէ կ'երգէին որ Տորք ըղունգովը քարերու վրայ արծիւներ և ուրիշ ձևեր կը փորէր, և Պոնտոսի ծովեզերքէն թշնամեացնաւեր տեսնելով ինքը ցամաքէն բլրաձև քարեր կ'առնէր ու անոնց ետեւէն կընետէր, և կ'ընկղմէր զիրենք: Լյւբաները որչափ ալ առասպել ըլլան, և Խորենացեոյն ըսածին պէս Լյւսպեայ առասպել ալ կարծուին, սակայն ճշմարիտ է ան մտածութիւնը որ նոյն Խորենացին աս բացազանչութենէն ետեւ կը զուրցէ, թէ 'ի հարկէ չափէ դուրս եղած պիտի ըլլան՝ որ վրանին ասանկ բաներ զուրցուեր է: Իսկ Տրդատայ ըրած քաջութիւններուն վրայ տարակոյս չունինք. որ ցուէրուն եղջիւրները թափեց, վազուկ ձիերով լծուած կառքը ետեւէն բռնելով կեցուց. լեռ լեռան վրայ չգըրաւ, բայց Սասիս լեռան վրայէն ութ թը հատ մեծամեծ քարեր շալկած վար իջաւ:

Հին Յունաց մէջ անուանի հսկաներն են Տիտանեանք, Որիոն, Լքփիաղտէս, և այլն: Պողիւփեմոս կիկլոպին գաւազանը ահագին ծառի մը բուն էր կ'ըսէ Սիրգիլիոս: Տրոյիոյ պատերազմին դիւցազանցը վրայ ալ հսկայի գործքեր կը պատմուին, և իրենց գերեզմաններն ալ նոյն կարծիքը կը հաստատէ՝ հին պատմիչներու խօսքին նայելով. ինչպէս Լքրիանոս կայսրը ասոնցմէ Լասին գերեզմանը բանալ տուաւ, ու կմախքը 16 ոտնաչափ գտնուեցաւ կ'ըսեն: Սիլոն կրոտոնացի ըմբիշը, և ուրիշ շատ ըմբիշներ հսկայի գործքեր ըրած են. ան հսկաներէն մէկն ալ է Սաքսիմիլիանոս Հռովմայեցեաց կայսրը. ասոր կնկանը ապարանջանքը՝ իրեն մատնի կ'ըլլար կ'ըսեն:

Լճուանի հսկաներուն մէկն ալ է սուրբ Վրիտափոր վկայն Շանա գլուխ ըսուած ազգէն. ասոր հսկայ

ըլլալուն վրայ տարակոյս չկայ, բայց հասակին չափը որոշ չգիտցուիր. բարձրութիւնը 12 կանգուն եղած է կ'ըսեն, որ գրեթէ իրեք մարդաչափ կ'ընէ, զանազան տեղուանք ասոր ոսկորները կը գտնուին. Սենետիկ ալ Յիսուսեանց եկեղեցւոյն մէջ աս սրբւոյն ամբողջ ազդրը կայ, որ չափեցինք, գրեթէ իրեք ոտնաչափ էր:

Արեւելի հսկայից մէկն ալ Տեւոթպոքոս Աիմբրացւոց թագաւորն է, որ երբոր յաղթուած Հռոմտարուեցաւ՝ յաղթական կամարներուն տակէն չէր կրնար անցնիլ կ'ըսեն. 1613^{ին} Վաղղիոյ Տօֆինէ ըսուած նահանգին մէջ անձոռնի ոսկորներ գտան, որ անշուշտ աս մարդունն է ըսին, և չափեցին որ հասակը եղած պիտի ըլլայ 2⁵ ոտք երկայն, 10 ոտք լայն. շատ գրքեր գրուեցան ասոր վրայ, ոմանք կը պաշտպանէին՝ ոմանք դէմ կը խօսէին: Եւ ինչ կատէ անունով մէկն ալ 1704^{ին} պատճառ բերելով հին ատենի մարդկանց երկայն ապրիլը, ու տապանին և աշտարակին պէս շէնքեր շինելը, կը հաստատէ թէ անոնք մեզմէ շատ մեծ մարդիկ էին: Իսկ Հանրիոն անունով գաղղիացին գիրք մը շինեց, որով երկրիս ուժը և մարդկանց երկար ապրիլը մէջ բերելով՝ կը ցուցնէ՝ թէ Միամ 123 ոտնաչափ բարձր եղած կրնայ ըլլալ, Սոյ 103, Մբրահամ 27, Սովսէս 43, Հերակլէս 20, Վողիաթն ալ գրեթէ անոր չափ:

Սենէին Արրոլոսի համար կ'ըսեն թէ 9 ոտք բարձր էր: Յուլիոս Գպապին ատենը Վաղաբրիայի մէջ հրակայ մը կայ եղեր որ ամէն տեղէ աւիկայ տեսնելու կ'երթային. ամենէն երկայն մարդը ասոր կուրծքին կէսը կը հասնէր կ'ըսեն: Հռոմ 1735^{ին} 8 ոտքէն բարձր մարդ մը կայ եղեր. աս վերջի ատեններս ալ Տիբոմ գերմանացին 8 ոտնաչափ է եղեր 30 տարեկան եղած ատենը: Պիլֆոն երևելի բնախօսը նոր ատենի մարդիկներէն կը յիշէ 10 հոգիէն աւելի որ 6 ու կէս ոտքէն ինչուան 8 ոտք և աւելի

բարձր են եղեր:

Եւ որ ատեններս մեծ վէճի նիւթ մըն ալ եղան Փաթակոնացիք որ Մեռիկայի վարի ծայրը Սակեւանեան ըսուած երկիրը կը բնակին: Ոմանք ինչուան 10 և 13 ոտնաչափ ըսին աւսոնց բարձրութիւնը. բայց խիստ քիչ ըսողն ալ 6 ոտքէն վար չի ջնար. որով ըսել է թէ ամէնքն ալ բարձրահասակ մարդիկ են, կամ անանկ մարդիկ շատ կայ մէջերնին: Շափէն աւելի բարձր ըսողներուն խօսքը իրաւ հանելու համար զուարճալի պատճառ մը կուտայ Պերնարտէն տը Սենֆիէր գաղղիացի մատենագիրը. աւսոնց երկիրը շատ անգամ մշուշ պատած է, կ'ըսէ, իրենք ալ անդադար շարժմունքի մէջ ըլլալով՝ հեռուէն խոշոր կ'երևնան, ու մէյմէկ հսկայ կը կարծուին: Եւ բաներէս կ'իմացուի թէ հին և նոր ատեններն ալ խոշոր մարդիկ եղած են:

Բայց հիմակուանս որ բնախօսները Վիւվիէին հետեւելով, որ շատ հրակայի ոսկոր կարծուած ոսկորները՝ փղի նման մեծամեծ կենդանեաց ոսկոր ցըցուց, ամէն հսկայի ոսկորներն ալ կենդանեաց կմախք կը կարծեն:

Սերջապէս բնախօսաց խօսքը հոս կը լիննայ, թէ մարդուս սովորական հասակը $5\frac{1}{2}$ ոտքէն ինչուան 6 ոտք և քանի մը մատ կրնայ ըլլալ. անկէ վեր ինչուան 9 ոտք բարձրութեամբ մարդիկ գտնուած են ամէն ատեն, և ասոնք են հսկայ ըսուածները:

Օարմանք չէ՝ թէ որ երբեմն ինը ոտնաչափէն աւելի բարձր մարդիկ եղած ըլլան, ինչպէս Վողիաթը և անոր նման անուանի հսկաները: Բայց աս ալ ճշմարիտ է որ արեւելք ինչուան հիմա շատ տեղ կը ցուցնեն մեծամեծ գերեզմաններ, ըսելով թէ նոյնչափ են եղեր նաև անոնց մէջ թաղուողները: Եւ ատ հաւանական է որ մեծամեծ կենդանեաց ոսկորները մարդու ոսկոր կարծելով՝ թաղած ըլլան, ու ետքը անուանի հսկայի մը անունը վրան դնեն: Հուշակաւոր է

Լճիկոս հսկային գերեզմանը Պօլսոյ նեղուցին վրայ՝ Եռուշա տաղը ըստուած լեռը, որուն երկայնութիւնն է 66 ոտնաչափ: Յունաց պատմիչներուն խօսքին նայելով՝ Լճիկոս արգոնաւորդաց մէկն է, որ Պողոտեկիսին հետ կռուելով՝ զարնուեր մեռեր է և հոն թաղուեր է. իսկ Տաճիկները Յեսու նահապետին գերեզմանն է կ'ըսեն, ու զանազան առասպելներ կը պատմեն վրան՝:

Հսկայ մարդիկ սովորաբար բարակ ու տկար կ'ըլլան, և գլուխնին պրզտիկ: Սմանք կ'ըսեն թէ զանազան կրթութեամբ և դեղերով կրնայ մարդուս հասակը երկըննալ: Պէրքլէյ անգղիացի եպիսկոպոսը որք տղայ մը սնուց կ'ըսեն անանկ ուտելիքով որ 7 ոտնաչափէն աւելի երկընցաւ, ու 20 տարուան մեռաւ: Սրիշ թերթի մէջ կը տեսնենք գաճաճները:

Սալ ու Տօրոս չգելու սովորութիւն:

Հին և նոր սովորութիւններու մէջ ամենէն աւելի փոփոխականներէն մէկը եղած է՝ մազ ու մօրուք ձգելու սովորութիւնը:

Եթիացիք, Բփրիկեցիք ու Եւրոպացիք ալ հին ատենը, բայց 'ի Յոյներէն ու Հռովմայեցիներէն, երկայն մազ կը թողուին. և Եթիայի մէջ երկայն մազ ձգելու սովորութիւնը ընդհանրապէս ինչուան Երաբացուոց զօրանալու ատենը տեւեց կ'ըսեն:

Հայոց հին ատեն երկայն մազ ունենալը յայտնի է մեր ազգային պատմութիւններէն. բայց կ'երևնայ թէ քրիստոնէութենէ ետքը կարճըցուցին: Եռաջները կ'երևնայ թէ տղոց գլուխը կ'ածիլէին, և միայն ցցունք մը ու ետեւի կողմը երկայն մազ կը թողուին. ասոր յիշատակութիւն Բուզանդէն ունինք որ կ'ըսէ. «Եր նա

» (Երտաւազդ որդի Սալէի) 'ի տիոց
» տղայ, և ըստ մանկութեանն օրի-
» նի, ըստ կրօնից Հայոց՝ որպէս օ-
» ռէն էր զգլուխ մանկտոյն, սոյնպէս
» 'ի ժամանակին գերծեալ էր զգլուխ
» մանկանն Երտաւազդայ, և ցցունս
» էր թողեալ և գէս արձակեալ»:

Պարսից և Պարթևաց թագաւորները ինչուան շինծու երկայն մազ կը դնէին գլուխնին: Հռովմայեցիք իրենց հասարակապետութեան վերջերը ու կայսերաց ժամանակը Եթիացուոց պէս մազերնին գանգուր՝ կ'ընէին, ու հոտաւէտ եղերով կ'օծէին:

Հին Վաղղիացուոց մէջ երկայն մազ ունենալը պատուոյ և ազատութեան նշան էր, ուստի ծառաները մազերնին կ'ածիլէին. իսկ եկեղեցականները զարդասիրութենէ ազատ մնալու համար՝ բոլոր մազերնին կ'ածիլէին, ու մինակ պզտի փունջ մը կը թողուին: Ես սովորութիւնն ալ ունէին որ իրենց մազերուն վրայ կ'երդուրննային Վաղղիացիք, ինչպէս հիմա իրենց պատուոյն վրայ կ'երդուրննան. ուստի մէկուն մազերը կտրելը՝ պատուէն զրկելու և նախատանաց նշան էր: Իսկ որ երկու հոգի իրարու հետ խօսք դրած ըլլային անըզգամութիւն մը ընելու, զասոնք պատժելու համար իրարու մազը կտրել կուտային: Վաղղիայի մէջ ինչուան Փրանկիսկոս Ա թագաւորին ժամանակը երկայն մազ ձգելու սովորութիւնը կար. բայց որովհետեւ թագաւորը գլխուն վրայ վերք մը ունէր՝ իր մազերը կտրել տուաւ. մեծերն ալ թագաւորին հետեւեցան, ժողովուրդն ալ մեծերուն:

Երեմտեան եկեղեցւոյ կրօնաւորներն ու քահանաները ընդհանրապէս կը խուզեն իրենց մազը. իսկ արեւելեան եկեղեցեաց քահանաները սովորաբար երկայն մազ կը թողուն:

Սօրուքը որ խոհեմուէ և իմաստութեան նշան սեպուած է՝ հին ա-